

КРИТЕРІЇ АМБІВАЛЕНТНОСТІ КРИЗИ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

У статті розглянуто аргументи на користь відсутності чи наявності кризи сучасної сім'ї. У зв'язку із цим проаналізовано позитивні та негативні тенденції в її розвитку. Описано причини й наслідки дисфункціонування шлюбно-сімейних стосунків в Україні. Крім традиційних способів подолання таких дисфункцій (наприклад, ефективної соціальної політики держави), запропоновано переглянути наше розуміння сучасної сім'ї. Підставою такого перегляду є демонстрована сім'єю переорієнтація цінностей (пріоритет економічної функції над репродуктивною та соціалізаційною), що розходиться із суспільними очікуваннями.

Ключові слова: сім'я, шлюб, розлучення, дисфункціонування сім'ї, криза сім'ї, соціалізація, альтернативи шлюбу та сім'ї.

Напевно, за останнє століття поняття “криза” стало найбільш уживаним у наукових колах поняттям. Не обминули його й соціологи, зокрема застосувавши для характеристики шлюбно-сімейних стосунків. І оскільки однією з ключових функцій соціології є не лише констатування стану справ (із цим могли б цілком успішно справитися демографи і статисти), а й виявлення причин та прогнозування тенденцій у сфері сім'ї, немає сумнівів в актуальності та практичній значущості таких досліджень.

Щодо останніх публікацій, то слід зазначити, що їх проблематика, не залежно від географії, є достатньо схожою. Так, зокрема в російській соціології вивченням проблем розлучень і впливу структури сім'ї на успішність виконання нею виховних функцій займається Н.Арістова. Багатодітні сім'ї в умовах малодітності сучасного суспільства – предмет дослідження Є.Ачільдієвої. Проблема насильства над жінками в сучасній сім'ї займаються І.Горшкова, І.Шуригіна. Особливо плідно в цій галузі працює В.Солодников, у сферу наукових зацікавлень якого входять: соціально-дезадаптована сім'я, ситуація в молодій сім'ї перед розлученням, причини нестабільності молоді міської сім'ї.

На фоні песимістичних, а почасти й загрозливих прогнозів, видається дивним той факт, що проблемам сучасної сім'ї в Україні не приділено стільки уваги, скільки вони потребують. Складається враження, що вітчизняні дослідження сконцентровані, в основному, у підручковому варіанті (В.Городяненко, С.Вакуленко) та в розділі загального курсу соціології (Н.Черниш, Г.Дворецька, М.Лукашевич, М.Туленков та ін.). Тематика публікацій обертається навколо кількох проблем: 1) гендерна нерівність, зайнятість жінки і сім'я, гендерний аналіз очікувань від шлюбу в чоловіків та жінок, гендерно-рольові стереотипи сучасних студентів (Є.Стрельник, А.Осипчук, М.Гуз); 2) вплив демографічної ситуації на соціально-економічні процеси в Україні, соціально-демографічна криза села та шляхи її подолання, репродуктивні потенціали населення (Т.Яковенко, А.Шатохін, С.Ветрова); 3) типологія неблагополучних сімей, перспективи розвитку моногамної сім'ї, сімейна політика держави (В.Лапшина, В.Болотова, С.Вакуленко); 4) співвідношення ціннісних орієнтацій сім'ї і механізмів соціальної адаптації особистості в полікультурному середовищі (Є.Головаха, А.Горбачик, Н.Паніна, О.Грива).

Попри це все, залишається нез'ясованим, чому поняття “криза сучасної сім'ї” вже стало сталим зворотом і ні в кого не викликає заперечень і сумнівів. Хоча слід відразу зауважити, що матимемо на увазі кризу сім'ї в “християнському” світі, не беручи до уваги інші соціокультурні контексти.

На жаль, прихильників кризи більше, та й аргументи на її користь більш ніж переконливі. Ми спробували проаналізувати проблему, виходячи з двох засновків: а) криза існує; б) криза не існує.

Почнемо з першого. Говорячи про кризу сім'ї, напевно, мають на увазі дисфункціональні прояви в її життєдіяльності. Якщо групувати функції сім'ї, які вона повинна виконувати, то можна виділити такі [5, с.82]: 1) репродуктивна (кількісне відтворення населення); 2) виховання, соціалізація (якісне відтворення); 3) економічна, матеріальний добробут, життєзабезпечення членів сім'ї. Криза торкнулася кожної з них.

Щодо **репродуктивної функції**, то серед сучасних тенденцій, що, безперечно, залежать від її виконання, зарубіжні соціологи (а українські дослідники не сумніваються в тому, що вони відображають і вітчизняну ситуацію) виділяють:

- Зростання кількості розлучень і зменшення кількості шлюбів. Для порівняння можна навести такі дані: станом на 1990 р. було зареєстровано 482,8 тис. шлюбів та 192,8 тис. розлучень, за підсумками 2006 р. – 355 тис. шлюбів і 179,1 тис. розлучень відповідно. Проте 2007 р. продемонстрував певні зміни в тенденції: 416,4 тис. шлюбів, 178,4 тис. розлучень. Такий сплеск шлюбності (понад 400 тис. уперше за 12 років) та певну циклічність у зростанні кількості шлюбів 1991 року в порівнянні з 1992 р. (493,1 тис. та 394,1 тис.), 1995 р. та 1996 р. (431,7 тис. і 307,5 тис.), 1999–2000 рр. (344,9 тис. – 274,5 тис.), 2003 р. та 2004 (371 тис. та 278) можна пояснити стереотипними уявленнями, забобонами щодо успішності шлюбу, укладеного високосного року. До речі, про високий показник розлучень засвідчують не лише вітчизняні дані. Порівняння кількості розлучень в Україні, Росії, Польщі, Словаччині та Білорусії – не на нашу користь: на 100 осіб в Україні – 3,7 розлучень. До прикладу, у Польщі – 1,5. Найгіршою є ситуація в Росії – 4,4 розлучення [8, с.481].

- Зростання кількості неповних (ця інформація не зовсім актуальна для України, оскільки в нас частка таких сімей становить 7% від загальної кількості й тримається вже щонайменше останнє десятиріччя) та позашлюбних дітей. До порівняння – частка позашлюбних дітей від загальної кількості народжених 1990 р. становила 11,2%, а 2007 р. – 21,4%.

- Зменшення середньої тривалості шлюбу. Нам не вдалося з'ясувати, якою *мала би бути середня* тривалість шлюбу. Можна припустити, що згадана тенденція зумовлена двома причинами: поступовим зростанням шлюбного віку та зменшенням тривалості життя в Україні.

- Спільне проживання без укладення шлюбу (на жаль, чисельних даних щодо цієї тенденції наразі не зустрічається).

- Зменшення розмірів сім'ї (середній розмір в Україні – 2,6 осіб) та народження дітей (657,2 тис. немовлят 1990 р. і 472,7 тис. 2007 р.). Звідси старіння населення та його депопуляція. Як зазначає С.Ветрова: “Україна, згідно з даними Державного Комітету статистики, стрімко старіє. Якщо 1990 р. співвідношення молоді і пенсіонерів становило 22:12%, то вже 2007 року – якісно інша ситуація – 14:16%” [2, с.690]. Починаючи з 1991 р. в Україні спостерігається скорочення кількості населення (-39,1 тис.). З 1996 р. кількість населення знижується не менше, ніж на 300 тис. Винятком стали лише 2006 та 2007 рр. – -297,7 тис. та -290,2 тис. відповідно. Відомим є той факт, що прогнози Комісії з народонаселення ООН зупинилися на цифрі 29,9 млн осіб. Саме такою, на її думку, буде чисельність населення України 2050 року. Вітчизняні прогнози (Інститут демографії і соціальних досліджень НАН України) більш оптимістичні – 34 млн 857 тис. осіб.

- Збільшення кількості одиноких людей (частка домогосподарств, у складі яких є 1 особа – 24,3%).

- Зменшення кількості повторних шлюбів (чисельного підтвердження цієї тенденції не вдалося знайти).

- Зростання частки бездітних сімей (47,7%). Дослідники на Заході відзначають поступове зростання частки свідомо бездітних сімей, що викликає стурбованість з боку суспільства, однак прогнози демографів та соціологів свідчать, що в недалекому майбутньому частка таких сімей буде не менше 6%, але не більше 17% [див. 5].

Про проблеми **соціалізації** підростаючого покоління, що є безпосередньою функцією сім'ї, красномовно свідчать такі факти: швидкі темпи поширення венеричних захворювань серед молоді (за 10 останніх років у дівчат у 19 разів, серед хлопців – у 14,3 раза). Кількість інфікованих/хворих ВІЛ/СНІД є найбільшою в країнах Європи. Вражаючими є дані, що стосуються наркоманії: абсолютна кількість наркоманів – понад 900 тис., з них 90% – молодь до 30 років. За 2007 р. в Україні було спожито 62 млн 600 тис. доз наркотичних

речовин [див. 4]. Спостерігається висока суїцидальна активність, перш за все серед молоді та людей похилого віку (38–44 на 100 тис. населення). Зростає рівень злочинності, особливо серед неповнолітніх, збільшується частка злочинців-дівчат. Половина скоєних злочинів в Україні припадає на молодь [7].

Що стосується **економічної функції** сім'ї, то слід відзначити складність її проявів і причин дисфункції. Згадані вище проблеми зумовлені, по-перше, тим, що економічна функція в деяких сучасних сім'ях, займаючи пріоритетне місце, витісняє інші (згідно з дослідженнями, сучасні татусі на Заході, зокрема, приділяють три хвилини на спілкування з дітьми).

По-друге, згадані вище проблеми однією з причин виникнення можуть мати поширення так званої соціально неповної сім'ї. Її поява зумовлена не біологічними чи особистісними факторами (як неповної), а низькими прибутками членів сім'ї, високим рівнем безробіття, які змушують вдаватися до пошуків роботи за кордоном. Згідно з даними Держкомстату України [9], сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство становили 2007 р. 1722 грн. З них 90% – на споживчі сукупні витрати (продовольчі та непродовольчі товари і послуги).

Крім того, добробут сімей залежить також від наявності та кількості працюючих осіб в їх складі. У містах частка сімей, що мають таких осіб – 71%, у селах – половина. У кожній другій із таких сімей працює одна особа, у двох із п'яти – дві, у кожній дев'ятій – три і більше. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена сім'ї (відношення загальної кількості членів сім'ї до працюючих) у середньому по країні становить 2,39 особи: у містах – 2,0; містечках – 2,27; у селах – 3,41. Цей показник найвищий у Тернопільській, Кіровоградській, Чернівецькій, Вінницькій, Волинській та Рівненській областях.

Таким чином, виходить “зачароване коло” – батьки або багато працюють, щоб забезпечити сім'ю, або змушені шукати заробітків, бо не працевлаштовані на батьківщині. В обох випадках – сім'ї бракує уваги з їхнього боку. І в кращому випадку вихованням і справами дітей займаються родичі.

Крім всього іншого, дані міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, що проводилося Інститутом соціології НАНУ протягом 2005 р. [3], показують, що житлово-побутові умови української сім'ї поступаються європейським стандартам. Наприклад, за кількістю кімнат на сім'ю (3,2) Україна посідає одне з останніх місць. Лідерами є Бельгія (5,1) та Ірландія (5,6). Оцінка українцями своїх побутових умов перебуває в негативній області значень, оскільки відображає високий показник витрачання значної кількості часу на виконання домашньої роботи – 6,8 год. на добу. У той час, як датчани витрачають на неї 2,6 год.

Українці більше, ніж європейці, змушені піклуватися про членів сім'ї, які потребують допомоги: дітей (часто вже дорослих), хворих, недієздатних і людей похилого віку. Українці більше за всіх надають фінансову допомогу дорослим дітям та онукам, які живуть окремо від них. Як висновок, сім'я залишається головним ресурсом виживання людей, які потребують соціальної підтримки.

Водночас економічна залежність молоді сім'ї від батьківської сім'ї, що не сприяє стабільності останньої (зокрема, втручання третьої особи – один з основних мотивів розлучень), має часто негативні наслідки. Окремо ж від батьків проживає лише близько третини молодих сімей в Україні.

Взагалі, коли дискутують про кризу сім'ї в сучасному українському суспільстві, то основною причиною її називають економічну. Але що тоді є причиною кризовості західноєвропейської чи американської сім'ї?

На користь позиції кризи сім'ї також може свідчити й поява альтернатив сім'ї та шлюбу: укладання шлюбних контрактів на визначений строк, шлюби з випробувальним терміном (без народження дітей), “візитні”, одностатеві шлюби. Однак цей факт наразі не викликає в нас занепокоєння, тому що такі форми співжиття не одержали підтримки й поширення в Україні.

Що тоді свідчить на користь відсутності кризи? Можна навести ряд аргументів, і хоча вони будуть описовими, досить важко засумніватися в їх переконливості.

Перш за все, слід зауважити, що саме поняття “криза” можна розглядати не лише як негативне явище, а і як перехідний стан, один з етапів розвитку шлюбно-сімейних відносин. Наприклад, Л.Морган [5], досліджуючи історію шлюбу та сім’ї, запропонував такі етапи її розвитку: проміскуїтет (нерозділена комуна), груповий шлюб, пуналуальна сім’я, полігамія, моногамія. Таким чином, кожен перехід від одного виду шлюбу до іншого можна розглядати як кризу попереднього, що не заперечує, однак, факту існування інституту шлюбу та сім’ї як соціального інституту. І явища, що спостерігаються в сучасній моногамній сім’ї, можливо, є лише наступним етапом, який можна буде ретроспективно дослідити й оцінити вже через якийсь час.

Ще одним аргументом на користь відсутності кризи сім’ї є той факт, що припинення існування сім’ї передбачають, очікують ще з античності. І хоча обіцянка її “смерті” є тривалою в часі, вона так і не настала.

Дослідники вважають, що, попри всі негативні тенденції в шлюбно-сімейних стосунках, не можна забувати й про позитивні. Зокрема, в сучасному суспільстві вибір партнера для створення сім’ї добровільний, утверджується рівність становища чоловіка і жінки та взаємин між ними. Упроваджуються заходи для забезпечення можливостей особистісного росту подружжя, зростання рівноправ’я в родинах. Слід також відзначити поступове зростання зацікавленості справами сім’ї з боку суспільства.

Однак у цьому контексті привертає до себе увагу парадоксальна ситуація. Зростання економічної незалежності жінки та її включення до трудової діяльності, рівноправ’я із чоловіками в прийнятті рішень, еволюція поглядів на сексуальну мораль тощо, безперечно, слід розглядати як важливе досягнення за останніх півтора століття, оскільки право на самоцінність має будь-який індивід незалежно від статі.

Проте сучасні дослідники у сфері історичної соціології сім’ї негативно оцінюють подібні зміни, оскільки вони, на їхню думку, ставлять під сумнів саме існування сім’ї. А поширення егалітарної (рівноправної сім’ї, в якій немає лідера) розглядається однією з причин кризи сім’ї. Таким чином, індивідуалізація жінки розглядається як шкідливе явище, що є неприпустимим у сучасних умовах, коли ідеали рівності, свободи мають пріоритетне значення.

Із цього приводу в нас немає ще підстав для особливого хвилювання, оскільки сучасна українська сім’я тяжіє до такої своєї форми, де є лідер. І в половині випадків сім’ї очолюють жінки. Крім того, українці ще не подолали традиційні стереотипи, пов’язані зі становищем жінки в сім’ї та суспільстві. Згідно із згаданим міжнародним порівняльним дослідженням, українці найчастіше з-поміж європейців погоджуються з думками, що жінка повинна обмежити зайнятість на роботі заради сім’ї і що “при нестачі робочих місць, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки” [3].

Ще кілька аргументів на захист сучасної сім’ї наводять Петер Бергер та Бріджит Бергер. Вони вважають, що ріст показника розлучень не є ознакою того, що сім’я перестала бути важливою. Навпаки, розлучення свідчать про цінність шлюбу. Більшість індивідів розлучаються не тому, що втомилися від шлюбу взагалі (як соціального інституту), а тому, що даний конкретний партнер у даному конкретному шлюбі не відповідає їхнім очікуванням. Таким чином, розлучаються не люди з низькими експектаціями, а з відносно високими. Вони роблять спробу знайти когось, хто б відповідав їхнім вимогам, вступаючи в шлюб знову. Тим більше, що статистика демонструє зростання кількості не лише розлучень, а й повторних шлюбів, особливо серед людей, які розлучилися в молодому віці.

Крім того, згадані автори пропонують своє бачення процесів скорочення кількості населення. Останні розглядаються ними як нормальне явище, що зумовлене рядом причин: прогрес у галузі медицини зробив можливим ріст тривалості життя та знизив рівень дитячої смертності. Падіння рівня смертності має економічний зміст – сім’я перестала

бути виробничою одиницею. Тепер вона – споживач. Тому діти вже не є економічно вигідними, вони стали економічним тягарем. А це змушує до скорочення кількості дітей у сім'ї [див. 1]. На жаль, в Україні показники дитячої смертності та тривалості життя не настановлюють на подібні міркування.

Попри все сказане, ми розуміємо, що сім'я все-таки залишається однією з основних соціальних та особистісних цінностей в Україні. Сім'я є цінністю для суспільства з тієї причини, що вона: а) забезпечує відтворення та приріст населення; б) є одним із головних агентів передачі соціокультурного знання, що складалося історично, від старшого покоління молодшому. З іншого боку, сім'я, безперечно, є цінністю для особистості, бо забезпечує їй можливість не лише відчувати любов іншої людини, приймати її підтримку, а й самій любити, допомагати, турбуватися, встановлювати такий емоційний, духовний зв'язок з іншою людиною, який не здатна забезпечити жодна інша форма взаємодії.

Сучасні дослідження сім'ї дають можливість спостерігати зміни ціннісних орієнтацій у шлюбно-сімейних стосунках. Саме вони розглядаються соціологами як ознака кризи сім'ї. Зокрема, спостерігається, що репродуктивна та виховна функції сім'ї замінюються іншими. Сучасні молоді люди описують “нормальну” сім'ю як таку, що [5, с.76]:

- 1) забезпечує якісне відтворення людини в сім'ї (любляча(ий) дружина (чоловік, здоров'я, любов, хороша робота);
- 2) матеріальні умови відтворення життя (гроші і житлові умови);
- 3) кількісні характеристики сім'ї (наявність дітей у сім'ї).

Як бачимо, те, що є пріоритетним у системі суспільних очікувань від сім'ї, не є пріоритетним для її членів. Більше того, особливо в чоловіків цей параметр не є виключно кількісним, бо вони зазначають про дітей: “слухняні”, “люблячі” і т. д.

А така ієрархізація цінностей не зовсім відповідає традиційним уявленням про сім'ю, що й може розцінюватися як її руйнування.

Отже, така велика кількість проблем у сфері шлюбно-сімейних стосунків настановлює на думку щодо невідкладності багатоаспектного, міждисциплінарного дослідження цього соціального інституту. Проте ми розуміємо, що вже не достатньо лише наукового зацікавлення. Ідеться про залучення соціології та її даних до формування соціальної політики держави. Оскільки напрацьована інформація може бути використана для попередження й усунення негативних тенденцій і вироблення рекомендацій і системи заходів щодо підтримання позитивних тенденцій у сфері сім'ї та шлюбу, що й стане предметом подальших досліджень.

1. Бергер Петер Л. Социология: биографический подход / Петер Л. Бергер, Бриджит Бергер // Личностно-ориентированная социология. – М. : Академический проект, 2004. – 608 с.
2. Ветрова С. С. Репродуктивные потенциалы населения в пространстве жизненных шансов современного украинского общества / С. С. Ветрова // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12, Вип. 6 : Соціологія і політичні науки. – С. 687–694.
3. Головаха Євген. Україна та Європа : результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Євген Головаха, Андрій Горбачик, Наталія Паніна. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
4. Ігнатенко О. Мережений НАРКетинг / О. Ігнатенко // Український тиждень. – № 9 (18). – С. 42–45.
5. Солодников В. В. Социология социально-дезадаптированной семьи / В. В. Солодников. – С.-Пб. : Директ, 2007. – 384 с.
6. Уманець Н. А. Перспективи розвитку моногамної сім'ї / Н. А. Уманець // Наукові студії Львівського соціологічного форуму “Багатовимірні простори сучасних соціальних змін” : збірник наукових праць. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 473–477.
7. Черниш Наталія. Соціологія : курс лекцій / Наталія Черниш. – Львів : Кальварія, 2003. – 544 с.
8. Więckiewicz B. Kryzys małżeństwa i rodziny w krajach europejskich / B. Więckiewicz // Наукові студії Львівського соціологічного форуму “Багатовимірні простори сучасних соціальних змін” : збірник наукових праць. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 478–482.
9. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 р. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/sdh/sdh2008.htm>.

Arguments in the favour of absence or presence of contemporary family crisis have considered. In connection with this positive and negative tendencies of family's development have analyzed. Causes and consequences of the marriage-family relations' dysfunction have described. It has proposed to revise our understanding of contemporary family, besides the traditional means of such dysfunctions overcoming (for example, effective state social politics). The values reorientation, demonstrated by family (economic function's priority over reproductive and socialization functions), which is disagreed with social expectations, is the grounds of such revision.

Key words: family, marriage, divorce, family dysfunction, family crisis, socialization, marriage and family alternatives.